

Azərbaycan təhsili: yaxın keçmiş, bu günə və gələcəyə bir baxış

(Əvvəli qəzetimizin ötən saylarında)

Hörmətli oxucular! Son illərdə təhsil sahəsində əldə etdiyimiz ciddi nailiyyətlərdən biri məhz dərslük hazırlığı ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq ölkəmizdə dərslük hazırlığının tarixi, bu sahədə əldə olunan nailiyyətlər, yeni dərslük siyasəti, eləcə də mövcud problemlər barədə məlumat vermək istərdim.

Məlumdur ki, dərslük təlim prosesində istifadə olunan əsas vasitələrdən biridir. Etiraf etmək lazımdır ki, müasir dövrdə dərslüyə yeni yanaşmalar özünü büruzə verməkdədir. Klassik təyinatından fərqli olaraq, indi dərslük yeganə bilik mənbəyi deyildir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı məlumat mənbələrinin sayını da xeyli artırmışdır. Bununla əlaqədar hazırda dərslüyün vəzifəsi şagirdə qaydaları, anlayışları, tərifləri əzbərlətdirməkdən ibarət olmayıb, onlarda müstəqil düşünmə, tədqiqatçılıq, yaradıcılıq vərdişləri aşılamaq, tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməkdir. Müasir dərslüklər tətbiqi xarakter daşmalı, integrativ xüsusiyyətə malik olmalı, elmi, pedaqoji, psixoloji meyarlar əsasında tərtib olunmalıdır.

Hesab edirəm ki, Azərbaycanda dərslük hazırlığı tarixinə qısa səyahət etmək faydalı olardı. Araşdırmalar göstərir ki, eramızın III əsrindən başlayaraq Azərbaycanda ilkin savad təlimi verən ayrı-ayrı məktəblər mövcud olmuş və belə məktəblər XIX əsrə qədər öz fəaliyyətini davam etdirmişlər. Həmin təhsil ocaqlarında bir sıra elmi və bədii əlyazmalardan dərslük qismində (təlim materialı kimi) istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda ana dilində yaranan dərslüklərin tarixi XVII əsrdən başlanır. Belə ki, XVII əsrdə yaşamış Saib Təbrizinin ana dilində yazdığı kitabdan uzun müddət məktəblərdə dərslük kimi istifadə edilmişdir. Sonrakı dövrdə Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrində Sədinin "Gülüstan" və "Bustan" əsərləri, "Füzuli divanı", "Tarixi-Nadir", "Camei-Abbas" və başqa kitablardan dərslük və dərs vəsaitləri kimi istifadə olunmuşdur. Həmin kitablardan şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun olmasa da, milli dərslük yaradıcılığımızda ilk nümunələr kimi qiymətlidir.

Sonralar Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani kimi sənətkarlarımız dərslük hazırlığı sahəsində ilk cəhdlər göstərmiş, işlədikləri məktəb və mədrəsələrdə hekayə və şeirlərindən təlim materialları kimi istifadə etmişlər.

Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi və Azərbaycan dilinin bir fənn kimi tədris edilməsi bu dildə müvafiq dərslüklərin yaradılmasına şərait yaratdı.

Azərbaycan dilində yeni üsulla dərslük tərtib etmək sahəsində ilk təşəbbüs görkəmli mütəfəkkir və pedaqoq Mirzə Fətəli Axundova məxsusdur. O, 1836-1840-cı illərdə Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi işləyərkən ana dili dərslüyü yazmağa başlamış, lakin sonralar müəllimlik vəzifəsindən azad olunması ilə əlaqədar bu işi davam etdirməmişdir. Azərbaycan dilində dərslük (oxu kitabı) tərtibi işində Tiflis qəza məktəbi və gimnaziyasının digər müəllimlərinin də xeyli rolu olmuşdur. Mətbəə yoxluğu üzündən bu vəsaitlər çox zaman işıq üzü görmürdü. Əlyazması şəklində olan bu dərslüklərə Sankt-Peterburq, Tiflis, Bakı, Yerevan şəhərlərindəki dövlət arxivlərində, eləcə də elmi müəssisələrin arxivlərində rast gəlinir.

Son tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dilində ilk "Əlifba" və "Oxu" kitabı 1839-cu ildə Tiflisdə çap edilmişdir. Hər iki kitabın müəllifi Zaqafqaziya məktəblər direktoru vəzifəsini icra edən N.Demyantsevdir. Səs üsulu ilə tərtib edilmiş bu dərslükdən Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycandakı dövlət məktəblərində istifadə edilmişdir.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində elmi-pedaqoji tələblərə müvafiq yeni dərslüklər meydana gəldi. Bu dərslüklər içərisində Kazan Universitetinin professoru Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1839), Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan və fars dili müəllimi L.R.Budaqovun "Türk-tatar dilinin əlifbası" (1844), Tiflis gimnaziyasının müəllimləri Mirzə Şəfi Vazeh və İ.Qriqoryevin "Kitabi-türki" (1855) adlı dərslükləri xüsusi yer tuturdu. XIX əsrdə Azərbaycanda və bütövlükdə Zaqafqaziyadakı dövlət məktəblərində təhsil alan məktəblilərin bütöv bir nəsli həmin kitablardan Azərbaycan dilini öyrənmişlər. Bu ənənə

sonralar Süleyman bəy Vəlibəyovun "üsuli-cədidi-lisani-fars" və Mahmud bəy Mahmudbəyovun səs üsulu ilə yazılan "Yeni əlifba" kitabı ilə davam etdirilmiş, dərslilər Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Abdulla Əfəndizadə, Hacı Kərim Sanılı, Əhməd Seyidov kimi müəllim-metodistlər tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir.

Dərslilik yaradıcılığı tarixində Firudin bəy Köçərli ("Vətən dili"), Rəşid bəy Əfəndiyev ("Uşaq bağçası"), Seyid Əzim Şirvani ("Məcmuəyi-asari-Hacı Seyid Əzim Şirvani") kimi ədiblərimiz xüsusi fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə xidmət edən mükəmməl dərslilər yarada bilmişlər. Ana dili dərslilərinin hazırlığı sahəsində yaranmış təcrübə sovet dövrünə qədər inkişaf etdirilərək müasir dərslilərin təməli kimi qiymətli mənbə olmuşdur.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yeni fəaliyyətə başlayan məktəblərdə uşaqların hansı dərslilərlə təhsil alması dövrün maarifçilərini həmişə düşündürmüş və mühüm problemlərdən biri olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli maarifpərvərləri Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Məmməd Tağı Sidqi, Sultan Məcid Qənizadə, Firudin bəy Köçərli, Haşım bəy Vəzirov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Abbas Səhhət və başqaları məktəblərdə keyfiyyətli dərslilərin olmasını tələb edirdilər. Həsən bəy Zərdabi yazırdı: "Uşaqların yaşlarına və bilik səviyyəsinə uyğun olan dərslilik kitabı yoxdur. Uşaqlar şairlərin kitablarını oxuyurlar. Bunlar ana dili təliminə yaramır. Ona görə dərslilik kitabları yaratmaq lazımdır. Heç olmazsa, başqa xalqlarda mövcud olan dərslilik kitablarından istifadə və tərcümə etməklə onları hazırlayaq".

Beləliklə, XIX əsrdə ana dili dərslilərinin tərtibi tarixini iki mərhələyə bölmək olar. I mərhələ XIX əsrin 80-ci illərini əhatə edir. Azərbaycanda və Zaqafqaziyanın bir sıra şəhərlərində təsis edilən dövlət məktəblərində Azərbaycan dilinin müstəqil fənn kimi tədris edilməsi, bu dilin bütün Qafqazda böyük rol oynaması ana dilində ilk dərslilərin və vəsaitlərin (əlifba, oxu kitabı, sərf-nəhv və sair) meydana gəlməsinə əlverişli şərait yaradırdı.

II mərhələdə, yəni XIX əsrin sonlarında K.D.Uşinskinin "Vətən dili" dərsliliyi Azərbaycan dilində eyniadlı dərsliliyin meydana gəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdi. Bu sahədə İrəvan qəza məktəbinin Azərbaycan dili müəllimi Məmməd Elxanov ilk təşəbbüs göstərərək "Vətən dili" adlı dərslilik yazmış, lakin həmin əsər çap olunmamışdır. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin müdiri Aleksandr Osipoviç çernyayevskinin "Əlifba" kitabı isə çox mühüm bir hadisə idi. "Kəşkül" qəzeti Aleksey Osipoviç çernyayevskinin "Vətən dili" kitabına yüksək qiymət verir və qeyd edirdi ki, çernyayevski nəinki bizim çoxdan arzu etdiyimiz ana dilində dərslilik kitabı yaratmış, o, həm də ana dilində dərslilik deyən müəllimlər üçün dərslilərin yenidən tərtibi məsələləri ilə ciddi məşğul olmuşdur.

Aleksey Osipoviç çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliliyi söviti üsul əsasında azərbaycanlılar üçün nəşr edilmiş ilk Azərbaycan dili dərsliliyi idi. "Vətən dili" özündən sonra yazılan əlifba və ilk oxu kitabları üçün nüsxə olmuş, Azərbaycan ziyalılarının böyük bir nəslini bu dərslilik üzrə savada yiyələnməmişdir. Firudin bəy Köçərli onun "Vətən dili" dərsliliyi ilə əlaqədar yazırdı: "Bizim əqidəmizə görə, Uşinskinin "Rodnoye slovo" ("Ana dili") dərsliliyi rus məktəbləri üçün hansı əhəmiyyətə malikdirsə, çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliliyi də azərbaycanlılar üçün elə bir əhəmiyyətə malikdir.

"Vətən dili" (I hissə) kitabının müvəffəqiyyəti onun II hissəsinin tərtibinə də zəmin yaratmışdı. 1880-ci illərin sonlarında Aleksey Osipoviç çernyayevski seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin ibtidai məktəb müəllimi Süleyman Vəlibəyovla birlikdə "Vətən dili" kitabının II hissəsini tərtib etdi. Bu kitabın tərtibində yaxından iştirak edənlərdən biri də görkəmli müəllim və şair Həsənəli Qarabağlı olmuşdur. Ana dili təlimi üçün nəzərdə tutulmuş "Vətən dili" (II hissə) ilk dəfə 1888-ci ildə Tiflisdə "Kəşkül" mətbəəsində çap olunmuşdur".

XX əsrin əvvəllərində təhsil sahəsində mövcud olan problemlərdən biri də dərslilik hazırlığı ilə bağlı idi. Yeni məktəblər yeni kitablar tələb edirdi. Bu məsələ Azərbaycan müəllimlərinin I (1906) və II (1907) qurultaylarında da müzakirə olunmuşdu. Qurultayda qəbul edilən qərarlardan biri də ibtidai məktəblər üçün ana dilində dərslilik kitablarının hazırlanması ilə bağlı idi. Həmin dövrdən başlayaraq dövrün maarifpərvər insanları ana dilində dərsliliklər

yazmağa başladılar. Bu sahədə Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abbas Səhhət, Rəşid bəy Əfəndiyev, Abdulla Şaiq və başqalarının rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Mahmud bəy Mahmudbəyov və Abbas Səhhət 1909-cu ildə türk dilinin təlimi üçün nəşr etdikləri üçüncü ilə məxsus qiraət kitabı 1910-1915-ci illərdə təkrar çap olundu.

Ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparan görkəmli ziyalı, "İkinci il" dərsliyinin həmmüəllifi Abdulla Şaiq Talıbzadə məktəblərimizin milli dərsliklərlə təmin olunmasında əvəzsiz xidmət göstərmişdir. İbtidai məktəbdə ana dili təliminin inkişafında mühüm xidməti olan Abdulla Şaiq pedaqoji fəaliyyətini ədəbi yaradıcılığı ilə birləşdirirdi. Onun "Dəbistan", "Məktəb" və "Rəhbər" jurnallarında uşaqlar üçün nəşr etdirdiyi əsərlər Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin incilərindən hesab olunur. 1910-cu ildə yazdığı "Uşaq gözlüyü" əsərindən isə uzun müddət ibtidai məktəblərimizdə əlifba dərsliyi kimi istifadə olunmuşdur.

Abdulla Şaiq Azərbaycan müəllimlərinin birinci (1906) və ikinci (1907) qurultaylarının iştirakçısı olmuş, ikinci qurultayın katiblik xidmətini yerinə yetirmiş, idarə heyətinin qərarı ilə Mahmud bəy Mahmudbəyov, Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyözadə, Süleyman Sani Axundov, Abdulla bəy Əfəndiyev, Fərhad Ağazadə ilə birgə "İkinci il" dərsliyinin tərtibinə cəlb edilmişdir. Ədib "Uşaq çeşməyi" (1907), "Uşaq gözlüyü" (1910), "Gülşəni-ədəbiyyat" (1910), "Gülzar" (1912) və sair dərsliklərini nəşr etdirməklə məktəblərin milli ruhlu dərsliklərlə təmin olunmasında misilsiz xidmət göstərmişdir. Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Fətəli Axundov, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid və başqa şair və ədiblərin mövzusu xalq həyatından götürülmüş əsərləri Azərbaycan məktəbinə Abdulla Şaiqin dərslikləri vasitəsilə daxil olmuşdur. O, gəncliyin milli hisslərini coşdurən ilk ədəbiyyat müəllimi kimi tanınmışdır.

Mahmud bəy Mahmudbəyov 1907-ci ildə Bakıda "Türk əlifbası və ilk qiraət" kitabını nəşr etdirmişdi. Bir il sonra Mahmud bəy Mahmudbəyov, Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyözadə, Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Abdulla Şaiq Talıbzadə və Abdulla bəy Əfəndiyevin "İkinci il" dərsliyi meydana gəldi. Həmin dərsliklər həm pedaqoji, həm də didaktik-metodik cəhətdən yeni tələblərə cavab verirdi. Kitabların dilinin sadəliyi, aydınlığı, bədiiliyi, məzmununun dolğunluğu, metodik cəhətdən materialların seçimi, uşaqlara veriləcək biliklərin onların yaş və anlaqlıq səviyyələrinə uyğun olması, sadə xalq dilində yazılması, uşaqlarda bədii zövq tərbiyə etməsi, cəlbədiciliyi onların əsas məziyyətləri idi. Bu dərsliklərin yazılması və nəşri "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin bilavasitə təşəbbüsü və yardımı ilə həyata keçirilmişdi.

ümumiyyətlə, ana dilində dərslik yaradılması sahəsində görkəmli maarif xadimi Mahmud bəy Mahmudbəyovun müstəsna rolu olmuşdur. 1909-cu ildə Mahmud bəy Mahmudbəyov və Abbas Səhhətin birlikdə "Türk dilinin təlimi üçün üçüncü ilə məxsus qiraət kitabı", 1911-ci ildə Mahmud bəy Mahmudbəyovun "İmlamız" kitabı nəşr edildi. Hər iki kitabda ana dilinin tədrisinə xidmət göstərəcək faydalı mülahizələr söylənilirdi. 1922-ci ildə Mahmud bəy Mahmudbəyovun başçılığı ilə Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Abdulla Şaiq Talıbzadə, Rəşid bəy Əfəndizadə "Yeni türk əlifbası" adlı dərslik hazırladılar.

Həmin dövrdə bir qrup müəllimlər də dərslik yazmaqla məşğul olmuşlar. Ş.M.Qarabağının "Risaleyi-hüfuf və xütut" (1890); S.Ə.Təbrizinin "Kitabçeyi-ədəbiyyə" (1893); Ə.Axundzadənin "Xətti təliq və nəstəliq" (1894); M.H.Rüşdiyyənin "Vətən dili" (1884); M.Ələkbərin "Kitabipəndi ətfal" (1899); M.Şaxtaxtinskiyin "Sövti Şərq Əlifbası" (1902); M.N.Şirvaninin "Təftül arifin lisani türki" (1902); H.S.Eyvazovun "üsuli-tədris və təlim-tərbiyə" (1907); H.Məmmədlinin "Nümuneyi tədris və tərbiyə" (1907); M.Qəmərinski, Nərimanbəyov, Şaxtaxtinski, Rəcəbov, Qazıyev, Şərifbəyov və Cəfərbəyovun "Ana dili" (1911), M.H.Həsənzadənin "Tamam əlifba" (1912), M.A.Abbaszadənin "Əlifba" (1913) və s. dərsliklərini nümunə göstərmək mümkündür.

Maraqlıdır ki, görkəmli bəstəkar üzeyir Hacıbəyov da dərslik yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, 1907-ci ildə "Hesab" kitabını və "Rus-türk, türk-rus" lüğətini hazırlayıb çap etdirmişdi.

Milli məktəblərin dərsliklərlə təmin olunması sahəsində Qafur Rəşadın xidmətləri böyükdür. İlk coğrafiya dərsliklərinin yaradıcısı olan Qafur Rəşad "Qafqaz coğrafiyası" (1910), "İbtidai coğrafiya" (1922), "ümumi coğrafiya" (1923), "Coğrafiya terminləri lüğəti" (1923),

"SSRİ-nin iqtisadi coğrafiyası" (1941), "Xəritə üzərində əməli iş" (1943) və s. adlar altında 18 dərslik və vəsait yazıb nəşr etdirmişdi. "Rəhbəri-sərf" (Məmmədsadiq Axundovla birgə, 1910), "Rəhbəri-hesab" (Əbdürrəhman Tofiq Əfəndizadə ilə birgə, 1910) dərslikləri uzun illər məktəblərdə tədris olunmuşdu. Bununla yanaşı, milli uşaq ədəbiyyatının inkişafında da Qafur Rəşadın xidmətləri böyükdür. O, Azərbaycanda "Məktəb" adlı sayca ikinci uşaq jurnalının (1911- 1920) və uşaqlara məxsus ədəbiyyat nəşr edən eyniadlı birinci mətbəənin təsisçisidir (Əbdürrəhman Tofiq Əfəndizadə ilə birgə). Cümhuriyyət dövründə nəşr olunmuş "Məktəb" jurnalı uşaqların milli müstəqillik və dövlətçilik ruhunda tərbiyəsində müsbət rol oynamışdır. O, pedaqoq-yazıçıları jurnalın ətrafına toplamış, orijinal şeir və hekayələrdən, müxtəlif dillərdən edilən tərcümələrdən, elmi-kütləvi məqalələrdən ibarət zəngin uşaq ədəbiyyatı xəzinəsi yaratmış, yeni yazıçı nəslinin yetişməsi işində böyük xidmət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Xalq Maarif Nazirliyi bir tərəfdən xalqın gələcəyini təmin edəcək mütəxəssislər hazırlamaq üçün ali, orta və ibtidai məktəblər açır, kurslar təşkil edir, digər tərəfdən nəşriyyat - tərcümə komissiyasının köməyi ilə dərsliklər, tədris vəsaitləri hazırlayır və çap etdirirdi. 1919-cu il noyabrın 7-də Xalq Maarif Nazirliyi yanında nazir müavini Həmid bəy Şaxtaxtinskiyin sədrliyi ilə Hökumət İslahat Komissiyası yaradıldı. Komissiya qısa müddətdə xeyli işlər gördü. ümumi təhsil sahəsində islahat aparmaq, milli proqram və dərsliklər hazırlamaq məqsədilə hökumət tərəfindən xüsusi fənn komissiyaları təsis edildi. Fənn komissiyaları tərəfindən hazırlanmış bir sıra yeni dərsliklər hökumətin ayırdığı vəsait hesabına 1919-cu ildə nəşr edilib məktəblərin istifadəsinə verildi. Dərsliklərin bəziləri təkrar nəşr olunsa da, bir çoxu məhz həmin dövrdə yazılmışdı: Mahmud bəy Mahmudbəyov. Türk əlifbası və ilk qiraət, 1918; Rəşid bəy Əfəndiyev. Türk qiraəti, 1918; Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abbas Səhhət. Yeni məktəb, 1918; Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məmməd Axundov. Rəhbəri-sərf, 1918; Rasim Əhməd. Sərfi-türki, 1919; Camo Cəbrayılbəyli. Tarixi-təbii, 1919; Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq. Ədəbiyyat dərsləri, 1919; Abdulla bəy Əfəndiyev. Son türk əlifbası, 1919; Hacı Səlim Səyyah Qasımzadə, Ağəli Qasimov. Hesab məsələləri məcmuəsi, 1919; Hacı Səməd bəy Əlizadə. Rəhbərə cəbr, 1919; Abdulla Şaiq. Milli qiraət, 1919; Müntəxəbat. Türk ədiblərindən nümunələr, 1919 və sair.

20-ci illərdə stabil dərs kitablarının hazırlanması sahəsində problemlər var idi. Proqram və dərsliklər arasındakı uyğunsuzluq halları, təcrübəli müəllimlərin və tərcüməçilərin olmaması, nəşriyyat-poliqrafiya bazasının zəifliyi, elm sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin yoxluğu dərs kitablarının hazırlanmasında və nəşrində çətinliklər yaradırdı. Bu çətinliklərə baxmayaraq, həmin illərdə məktəbləri dərsliklərlə təmin etmək sahəsində müəyyən uğurlar da qazanıldı.

Sovet hakimiyyəti illərində ölkəmizdə geniş məktəb şəbəkəsi yaradıldı, dərsliklər və dərs vəsaitləri ilə təchizat sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirildi. Yeni tədris planları və proqramlarının təsdiqi ilə əlaqədar məktəblər üçün ana dilində dərslik, dərs vəsaitləri və başqa tədris-metodik ədəbiyyatların hazırlanması zərurəti yarandı. Bu məqsədlə Xalq Maarifi Komissarlığı nəzdində (iyun, 1921-ci il) Nəşriyyat şöbəsi yaradıldı. 1924-cü ildə bu şöbənin əsasında Xalq Maarifi Komissarlığının tabeliyində Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı - "Azərnəşr" təsis edildi. Nəticədə Xalq Maarifi Komissarlığı tərəfindən dərsliklərin sistemli şəkildə nəşr olunmasına 1920-1921-ci dərs ilindən başlanılır. Əvvəlcə sovet hakimiyyətinə qədərki dövrdə tərtib olunmuş ana dilinə aid ibtidai sinif dərslikləri (Abdulla Şaiq Talıbzadənin "Uşaq gözlüyü" əlifba kitabı, Mahmud bəy Mahmudbəyovun "İkinci il" dərsliyi və s.) müəyyən dəyişikliklərlə yenidən çap edildi. Eyni zamanda 20-ci illərdə M.Mahmudbəyovun 1907-1908-ci illərdə nəşr etdirdiyi "Türk əlifbası və ilk qiraət", M.Mahmudbəyov, S.Axundzadə, S.Əbdürrəhmanzadə, F.Ağazadə, A.Talıbzadə və A.Əfəndizadənin "İkinci il", M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin "üçüncü ilə məxsus qiraət", A.Şaiqin IV-V siniflər üçün "Qiraət kitabı", A.Əfəndizadənin "Türk əlifbası" dərslikləri müəyyən təkmilləşdirmələrlə nəşr edilərək I pillə məktəblərində istifadə edilir. 1922-ci ildə M.Mahmudbəyov, S.Əbdürrəhmanzadə, S.Axundzadə, A.Talıbzadə və A.Əfəndizadə ərəb və latın əlifbalarının qarşılıqlı təliminə imkan verən "Yeni türk əlifbası" dərsliyini hazırlamışdılar. Bundan əlavə, Xalq Maarifi Komissarlığının yaratdığı ana dili komissiyası tərəfindən yazılmış (müəllifləri İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Seyid Mirqasımzadə,

Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə və Mustafa Tofik) "Türkcə sərf-nəhv" ("Azərbaycan dilinin qrammatikası") dərsliyi 1924-cü ildə nəşr edilmişdi.

20-ci illərdə oxu dərslikləri şəhər və kənd məktəbləri üçün olmaqla iki variantda nəşr edildi. Riyaziyyat və təbiət elmlərinə aid dərsliklər isə rus dilindən tərcümə edilirdi. Nəşr edilən ibtidai məktəb dərsliklərinin sayı ilbəl artırdı. Məsələn, 1920-ci ildə 3 adda dərslik nəşr edilmişdisə, bu göstərici 1923-cü ildə 23, 1927-ci ildə 42, 1929-cu ildə isə 50 idi. Bu illərdə dərsliklərlə yanaşı, sinifdən xaric oxu üçün 104 adda, müəllimlər üçün isə 32 adda tədris-metodik ədəbiyyat da nəşr edilmişdi.

20-ci illərin əvvəllərində hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlanmış əlifba islahatı sahəsində işlər yenidən canlandırıldı. 1921-ci ilin yanvar ayında Xalq Maarifi Komissarlığı yanında Əlifba İslahatı üzrə Komissiya, az sonra - 1922-ci ilin mayında Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı. Komitənin tərkibinə isə Səmədəğa Ağamalıoğlu (sədr), Xudadat bəy Məlikaslanov, (AXC dövründə əlifba üzrə İslahat Komissiyasının sədri olmuşdur), Əhməd bəy Pepinov, Əli Tağızadə, Sultanməcid Əfəndiyev, Fərhad Ağazadə (Şərqli), Vəli Xulufu, Teymur Hüseynov və digərləri daxil idilər. Rəsmi yazışmalarda əski ərəb əlifbası ilə yanaşı, yeni latın qrafikalı əlifbadan da istifadəyə (oktyabr, 1923-cü il) icazə verilmişdi. 1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart tarixlərində Bakıda çağırılmış I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay latın qrafikalı əlifbaya keçid prosesində müstəsna rol oynadı. Əlifba islahatı latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidlə bağlı hökumət qərarı ilə (iyul, 1928-ci il) başa çatdı. 1929-cu il yanvarın 1-dən yeni əlifbaya tam keçid rəsmən elan edildi, məktəblərdə tədrisin həmin əlifba ilə aparılmasına başlanıldı.

30-cu illərdə latın qrafikalı əlifba ilə dərsliklərin hazırlanması və nəşri tam reallaşsa da, SSRİ-də aparılan ruslaşdırma siyasətinə uyğun olaraq bu əlifba 1939-cu il 11 iyul tarixdən ləğv edildi və heç bir hazırlıq işi aparılmadan 1940-cı il yanvarın 1-dən bütün təhsil müəssisələrində kiril (rus) qrafikalı Azərbaycan əlifbasının tətbiqinə başlanıldı. Azərbaycan SSR XKS-nin 31 dekabr 1939-cu il tarixli "Respublikanın kütləvi məktəblərində və digər təhsil müəssisələrində təlimin yeni Azərbaycan əlifbasına keçirilməsi haqqında" və "İbtidai məktəblərin dərslik və dərs vəsaitlərinin yeni Azərbaycan əlifbasında nəşri haqqında" qərarları təhsil müəssisələrində tədrisin yeni əlifbaya keçirilməsində müəyyən rol oynadı.

1930-cu illərdə təhsilin məzmunu tamamilə sovet ideologiyasının prinsiplərinə tabe etdirildi.

Bu illərdə təhsilin məzmununda islahatlar ÜİK(b)P MK-nın 25 avqust 1932-ci il tarixli "İbtidai və orta məktəblərdə rejim və tədris proqramları haqqında" və 12 fevral 1933-cü il tarixli "İbtidai və orta məktəblər üçün dərsliklər haqqında" qərarları əsasında aparıldı. ümumi təhsilin tədris planları, tədris proqramları, dərslik, dərs vəsaiti və digər tədris-metodik ədəbiyyatları yeniləşdirildi və ya əsaslı dəyişikliklər edildi. Həmin qərarlarda təhsil sistemi qarşısında 20-ci illərdə tətbiq edilmiş "Kompleks proqramlar"dan və dərslik kimi istifadə edilən "İş kitabları"ndan imtina etmək, bütün fənlər üzrə sabit tədris proqramı və dərsliklərin hazırlanmasını təşkil etmək vəzifəsi qoyulurdu.

Azərbaycan dilində ibtidai və orta məktəblər üçün yeni dərsliklərin hazırlanması işinə start verilsə də, həm məktəb proqramlarından, həm də respublikada hazırlanan dərsliklərdən milli mənəvi dəyərləri əks etdirən materiallar tamamilə çıxarıldı. Yalnız "sosializm ideyaları"na sədaqətli gənclər yetişdirilməsinə xidmət edən "beynəlmilçilik" ideyalarına üstünlük verilirdi.

20 may 1933-cü ildə Azərbaycan KP MK-nın xüsusi qərarı oldu. Bu qərara uyğun olaraq ibtidai məktəblər üçün orijinal ana dili dərsliklərinin tərtibinə başlanıldı. Belə ki, Veysəl Mustafazadə, Yusif Zeynalov, Əli Məsrur Qafarlı, Ələkbər Babazadə, İdris Həsənov, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Abdulla Şərifov, Feyzulla Qasımzadə, Ağamməd Abdullayev, Qulam Ələkbərli və başqalarının müəllifliyi ilə ibtidai məktəblər üçün "Əlifba", "Ana dili", "Oxu kitabı", "Azərbaycan dili" dərslikləri yaradıldı. Sovet hakimiyyəti illərində ən uzunömürlü "Əlifba" dərsliyi 1933-cü ildə Veysəl Mustafazadə tərəfindən yazıldı. 1933-1936-cı illərdə onun müəllifliyi ilə nəşr edilən bu "Əlifba" 1937-ci ildən 1946-cı ilə kimi Yusif Zeynalov və Əli Məsrur Qafarlının, 1946-cı ildən 1962-ci ilə kimi Yusif Zeynalovun, həmin ildən isə Yusif Zeynalov və Yəhya Kərimovun müəllifliyi ilə nəşr edildi.

Bu illərdə Yusif Zeynalovun "Ana dili" ("Oxu" I s.), "Oxu kitabı" (I s.), Əli Məsrur Qafarlının "Ana dili" (II s.), Feyzulla Qasımzadənin "Oxu" kitabı (III s.), sonralar Ağamməd Abdullayev və Feyzulla Qasımzadənin müəllifliyi ilə "Ana dili", Ələkbər Babazadənin "Türk (Azərbaycan) dili" (II s.), Qulam Ələkbərlinin "Türk (Azərbaycan) dilinin qrammatikası və yazı qaydaları" (II s.), Əbdüləzəl Dəmirçizadənin "Türk (Azərbaycan) dili" (IV s.) dərslikləri yaradıldı və nəşr edildi.

30-cu illərdə ibtidai məktəblər üçün ana dili üzrə yaradılan bu orijinal dərsliklər Azərbaycan məktəbində ana dilinin tədrisində müstəsna rol oynadı və gələcəkdə bu istiqamətdə aparılan dərslik yaradıcılığında təməl missiyasını yerinə yetirdi.

1938-1939-cu dərslər ilindən Azərbaycan məktəblərində ana dili və ədəbiyyat, qeyri - Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dili üzrə proqram və dərsliklərlə yanaşı, həm də qeyri-rus məktəblərində rus dili və ədəbiyyatı üzrə proqram və dərsliklərin Azərbaycanda tərtibinə başlandı. Digər proqram və dərsliklər isə Moskvada tərtib edilir, sonradan Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu. Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığının 1935-38-ci illər üzrə məktəb təhsilinin vəziyyətinə dair 17 aprel 1938-ci il tarixli hesabatında 1937-1938-ci dərslər ilində respublikada fəaliyyət göstərən bütün tiptən olan ümumi təhsil məktəbləri üçün 160 adda 260500 nüsxə tirajla dərslik və dərslər vəsaitinin nəşr edildiyi göstərilir.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ölkənin təhsil sistemində ciddi təsir etdi. Belə ki, bu illər təhsilin inkişafında çətin və böhranlı bir mərhələ oldu. Məktəblərdə iş ahəngi pozuldu, müəllimlərin bir hissəsi səfərbərliyə alındı, məktəb binaları hərbi məqsədlər üçün istifadə edildiyindən respublikanın məktəb şəbəkəsində əvvəlki illərlə müqayisədə kəskin fərq hiss edildi. Müharibə ümumi icbari yeddiillik təhsilə keçid prosesini ləngitdi, ümumi təhsilin səviyyəsi aşağı düşdü. 1949-cu ildə yeddiillik təhsilə keçid sürətləndirildi və həmin proses 50-ci illərin sonunda başa çatdırıldı.

"Məktəbin həyatla əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi və SSRİ-də xalq maarifi sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi" haqqında 1958-ci il dekabrın 24-də Qanun qəbul edildi. Qanuna əsasən yeddiillik məktəblər səkkizilliyə çevrildi. Bu qanun sovet məktəbinin yeni inkişaf mərhələsi idi. Burada nəzərdə tutulan əsas məsələ ibtidai siniflərdən etibarən əmək tərbiyyəsinə diqqətin artırılması, uşaqlarda fiziki əməyə tələbat tərbiyyə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qanunda natamam orta məktəblərin yeddiillikdən səkkizilliyə çevrilməsi, orta təhsilin əvvəlki kimi 10 il deyil, 11 il olması, birinci mərhələnin I-VIII sinifləri, ikinci mərhələnin isə IX-XI sinifləri əhatə edəcəyi nəzərdə tutulurdu. Qərarın tətbiq edildiyi ilk ildə ölkədə 40 məktəb 11 illiyə çevrildi.

(Ardı var)